

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРУ У ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

ЄРМАКОВА Ганна Станіславівна - кандидат філософських наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УДК 340

Представленная статья посвящена анализу особенностей религиозного фактора с анализом его определения и места в правовой доктрине, описанием путей совершенствования концептуальных основ в этой сфере и разработки методологических наработок его применения в правотворческой практике. В итоге сделан вывод, что влияние религиозного фактора можно раскрывать с двух позиций: с положительной, то есть в аспекте формирования этических, моральных и других социальных устоев формирования правовой доктрины, и в отрицательной, то есть в аспекте применения религиозного фактора как фактора опасности с соответствующей реакцией в этой плоскости со стороны правовой доктрины. Также влияние религиозного фактора на правовую доктрину можно различать на непосредственный, который касается стран религиозно-правовой системы, а также опосредованное - для стран не религиозно-правовой системы.

Ключові слова: *правова доктрина, джерела права, релігія, релігійний фактор, законодавство, право.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями

Релігія і право є дуже схожими нормативними системами, відмінностями між ними виступають джерела походження, оскільки друге безпосередньо пов'язано із державою, а релігійні норми можуть існувати й відокремлено від державних утворень. Проте в останні часті релігія все більше впливає на формування джерел права. Без-

посереднє споріднення право та релігія мають у релігійно-правових системах. Однак навіть в інших системах, де офіційно релігія відокремлена від держави, вона має великий вплив у суспільність відносини, у зв'язку з чим опосередковано впливає на формування правових приписів. Правова доктрина, висвітлюючи концептуальні ідеї, теорії та погляди щодо права, державно-правової дійсності, як і право, схильна до впливу релігії. Проте зміст релігійного фактору як чинника впливу на правову доктрину приділено небагато уваги в наукових колах, що й робить актуальною обрану тему дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття

Питанням правової доктрини приділяли увагу достатньо велика кількість вчених-правознавців як вітчизняних, зокрема, С.В. Васильєв, М.В. Кармаліта, І.В. Семеніхін І.В. Спасибо-Фатєєва, В.К. Мамутов тощо, так і закордонних, серед яких С.В. Батурін, С.В.Бошно, А.О. Васильєв, О.О. Зозуля, Р.А.Каламкарян, Р.В. Пузіков, В.В. Сорокін тощо. Щодо релігійного фактору, то його окремі аспекти розглядаються у працях філософів, соціологів, політологів, й у значно меншому ступені – правознавцями. Так, проблемам визначення релігій-

ного актору та його змісту приділили свої наукові доробки такі вчені, як І.Д. Звягельська, В.В. Кулаков, М.Ю. Мартинова, Ю.Г. Носков, О.В. Шеріс тощо. Проте аналізу особливостей поняття та змісту релігійного фактору у правовій доктрині у наукових колах не проведено, що також доводить необхідність представленою дослідження.

Формування цілей статті (постановка завдання)

Метою наукової статті є аналіз особливостей релігійного фактору із визначенням його змісту і місця у правовій доктрині та окресленням шляхів удосконалення концептуального опрацювання вказаних питань й розробки методологічних підвалин його застосування у правотворчій практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

У наукових джерелах зазначається, що поняття «правова доктрина» походить від загального, ширшого за змістом поняття доктрини, що традиційно розглядається як вчення, наукова чи філософська теорія, система, керівний принцип або ідея. У найрізноманітніших сферах життєдіяльності держави і суспільства сформувалися відповідні «галузеві» (спеціальні) доктрини (наприклад, воєнна доктрина, доктрина освіти, інформаційної безпеки). Правова ж доктрина має відношення до юридичної сфери й здійснює вплив на процеси правотворення і застосування юридичних приписів.

І.В. Семеніхін вказує, що у літературі пропонуються різні визначення поняття «правова доктрина» (юридична доктрина) [1]. Так, зокрема, в Юридичній енциклопедії наводиться таке: правова доктрина — це сукупність (система) наук, знань про певне правове явище. Не менш загальне визначення досліджуваного поняття запропоновано у Словнику термінів з теорії держави і права, за яким правова доктрина — систематизоване вчення про право, логічно зв'язана система положень щодо правових інститутів, правовідносин, законодавства, законності і т. п. [2, с. 44].

На думку В. С. Нерсисянца, юридична доктрина — це розроблені і обґрунтовані вченими-юристами позиції, конструкції, ідеї, принципи і судження про право, які в тих чи інших системах права мають обов'язкову юридичну силу [3, с. 401]. Аналізуючи правову доктрину в аспекті її формально-юридичних властивостей, учені дають таке визначення доктрини: це документ, що містить концептуально оформлені ідеї, принципи, розроблені вченими з метою вдосконалення законодавства та усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові [4, с. 38].

При цьому, як наголошують вчені, насправді закон не є єдиним джерелом права, поряд з ним існують і інші джерела, що його доповнюють, сприяючи більш ефективному регулюванню суспільних відносин. У цьому контексті вчені обґрунтовують важливість і необхідність звернення уваги на джерела права недержавного (людського) походження, зокрема таких, як договір, звичай, судова практика, правова доктрина. Такого роду джерела більш демократичні за своїм походженням і змістом, мають великий регулятивний потенціал, адже створюються самими учасниками суспільних відносин, формуються, розвиваються на основі реальної практики людських стосунків [5, с. 19]. Багато вчених, як вітчизняних, так і зарубіжних, аналізуючи сучасний стан і основні напрямки розвитку систем джерел права, зауважують, що загальносвітовою тенденцією є зростання ролі джерел права саме недержавного походження (зокрема, звичаю, правової доктрини) у регулюванні міжлюдських стосунків і, навпаки, зменшення відповідної ролі закону (нормативно-правового акта). Йдеться про так звану загальну тенденцію «антиформалізму» в праві.

Одночасно можна погодитися із А.О. Васильєвим, що у юридичній науці досі не приділено пильної уваги сутності та значенню доктринальних, наукових уявлень про право в рамках духовного життя держави та правосвідомості суспільства. Разом з тим, правова доктрина, як система панівних у суспільстві уявлень про право, здатна не тільки відобразити юридичну

дійсність, а й творчо перетворювати всі частини правової системи суспільства – правосвідомість, правотворчість, правореалізація і позитивне право [6, с. 5].

Як вказує С.В. Васильєв, в Україні правова доктрина не закріплена як джерело права. У той же час вона може мати статус неформального (нетрадиційного) джерела права. Так, посилання на праці видатних юристів зустрічаються в правозастосовчій практиці, але ж як додаткова аргументація. Крім того, роль правової доктрини виявляється у створенні конструкцій, понять, визначень, якими користуються судові органи. У судові засідання можуть бути запрошені вчені-юристи для подання висновків [7].

У зв'язку із зазначеним, можна повністю погодитися, що при наявності певних умов правова доктрина може виступати самостійним джерелом права в цілому, у зв'язку з чим доцільне прийняття відповідного державного рішення про долю нормативно-правових актів, що мають доктринальний характер.

На розвиток та формування правової доктрини як джерела права значний вплив в релігійно-правових системах мають релігійно-філософські чинники (релігійний фактор), яких дотримувалися засновники правових шкіл і під впливом яких відбувалося формування догматів ісламу і, відповідно, норм, зокрема, ісламського права.

Вчені зазначають, що аналіз місця і ролі релігійного фактора, його впливу на соціальне, політичне та духовне життя суспільства залишається одним з важливих напрямків сучасної науки. Без його врахування часто неможливо глибоко пізнати і передбачати багато складних соціально-політичних процесів. Не викликає сумнівів також і те, що у виборі майбутнього суспільного і державного устрою, а також реальних шляхів його побудови важливу роль зіграє релігійна домінанта [8, с. 7].

При цьому, як вказує Ю.О.Сибірцева, у сучасній глобальній реальності існують різні можливості трактування релігії: і як чинника, що сприяє фрагментації, і як об'єднуючого чинника політичного розвитку суспільства. Однак, сьогодні, в умовах

тенденцій до універсалізації політичних позицій, інтегративна функція релігії повинна бути використана більш повно і провідну роль у цьому процесі може зіграти саме ідеологія мультикультуралізму.

У свою чергу місце і роль релігійного чинника у свідомості людей визначається об'єктивним станом суспільства, типом особистості і характером міжособистісних відносин, які породжуються реальними соціальними умовами. При цьому, соціальна роль релігії і релігійних інститутів багатозово ускладнюється в умовах багатонаціональної державності. Важко поєднувальні етнічна соціокультурна різноманітність та плюралізм ставлять перед релігійними і правовими інститутами складні завдання щодо створення таких соціальних умов, які дозволяли б гасити конфліктні ситуації на стадії їх зародження або сублімувати енергію суб'єктів, що належать до різних конфесій. Для цього необхідна продумана, зважена, всебічно опрацьована стратегія міжконфесійної толерантності, міжрелігійний діалог, співпраця, засновані на повазі до ідентичності і самоцінності.

Слід зауважити, що категорія «релігійний фактор» у сучасному науковому колі не є доктринально визначеним. Так, як вказує О.В. Шеріс сьогодні поняття «релігійний фактор» використовується, принаймні, в трьох контекстах. По-перше, у суспільно-політичному вимірі, коли мова йде про громадські події або тенденції, причини яких вбачаються у впливі релігії. По-друге, «релігійний фактор» може фігурувати в контексті загальносоціального впливу релігії. В цьому випадку мова йде про вплив релігії на цивілізаційні особливості, культуру, соціальні структури, процеси тощо. По-третє, в психологічному контексті «релігійний фактор» може позначати вплив релігії на соціально-психологічні параметри як індивіда, так і групи. У цьому зв'язку мова, звичайно, йде про негативний вплив закритих релігійних організацій (наприклад, тоталітарних сект) на психіку і соціальну активність людей. Поняття «релігійного фактору» може використовуватися і в теологічному дискурсі (наприклад, у православному, де воно набуває інше функціонально-праг-

матичне навантаження), коли проводиться ідея про домінуючий характер релігії у формуванні належного образу життя, позитивного ставлення людей один до одного, етичних норм тощо. Вживання даного поняття в державно-правовому контексті часто зводиться до проблем, пов'язаних із безпекою суспільства і держави, оскільки релігія виявляється причетною до сфер критичної невизначеності або небезпеки в області психотехнік, інформаційних процесів, соціальних конфліктів, зіткнення цивілізацій тощо, і ці особливості релігії цікаві з точки зору її релевантності у критичних ситуаціях, що передбачає як погрози, так й можливості їх подолання [9].

Досліджуючи зміст категорії «релігійний фактор», перш за все, слід зосередитися на визначенні поняття «фактор».

Термін «фактор» походить від латинської «facto» – «що робить, виробляє» та означає причину, рухому силу будь-якого процесу, що визначає його характер чи окремі його риси [10].

Досліджуючи витоки вказаного поняття, слід зазначити, що у науковій літературі термін «фактор» затвердився до початку ХХ століття. Так, у словнику А.Д. Міхельсона 1865 року він вживається у значенні «комісіонер», «завідувач друкарськими роботами» [11], а в словниках початку минулого сторіччя набуває серед зазначених смислів значення діючої сили або причини, істотної обставини взагалі. Тож поняття «фактор» могло позначати: а) суб'єкта певної трудової діяльності (торгового представника або розпорядника справами) [12]; б) причину, рушійну силу, тобто щось, що робить вплив на що-небудь (основне значення у сучасному вживанні) [13]; в) нарешті, «фактор» у вузькому сенсі може бути науковим терміном (наприклад, математичним, психологічним), що означає незалежну змінну (наприклад, кожне з чисел, що сприяє отриманню результату, тобто множник або взагалі член, що входить до складу складного рішення) [14].

За нашим переконанням, у контексті впливу релігії на правову доктрину категорію «фактор» слід вживати як причину, що впливає на формування певних, зокрема, доктринальних, джерел права.

Дещо складніше бачиться визначення категорії «релігійний фактор».

Ю.Г. Носков, резюмуючи різні визначення, пише: «релігійний фактор – поняття, що служить для позначення впливу, що чиниться з боку релігії на той чи інший соціальний об'єкт, яке в даних конкретних умовах має важливе значення для функціонування певного соціального об'єкту і з цієї причини представляє особливий інтерес для його вивчення» [15, с. 6-7]. Дане визначення фіксує основний функціональний момент: релігія істотно впливає на суспільство, і це позначають як «релігійний фактор». Разом з тим зміст «релігійності» виявляється невизначеним, що веде до зміщення функції цього поняття в область чистої риторики: «релігійний» означає тут «що відноситься до релігії взагалі». Хоча дане поняття вказує на природу (причину) відомих соціокультурних явищ, викликаних до життя релігією, поняттям «релігійний фактор» нерідко прикриваються шляхом нерозуміння того, як саме «релігія» впливає на соціокультурну реальність і який її відповідний потенціал. Так, наприклад, з вислову «релігійний фактор у палестино-ізраїльському протистоянні довгий час не грав істотної ролі» не можна зрозуміти відразу, про що саме йдеться: чи про те, що не було ідеологічних розбіжностей, чи про це, що релігійність не впливала на політичну діяльність людей; або ж про неучасть релігійних організацій в конфлікті (хоча подальші роз'яснення вказують саме на останнє) [16].

Позначена проблема вказує на невизначений термінологічний зміст «релігійного чинника», але вона ж підказує й вихід зі сформованої ситуації. Вказане поняття досить впевнено фігурує у науковій літературі, проте його сенс варіюється в залежності від: 1) парадигмальних установок авторів; 2) цілей і завдань дослідження; 3) від змістовного контексту матеріалу, який використовують автори. Наприклад, згідно з роботою В.В. Кулакова про національну безпеку, релігійний фактор – це «термін, що означає вплив релігії як соціального інституту на інші, нерелігійні сторони суспільного життя» [17, с. 13]. Із вказаного можна помітити, що: 1) автор ру-

хається в рамках соціологічної парадигми дослідження релігії (оскільки йдеться про соціальний інститут); 2) відповідно до мети роботи релігійний фактор проявляється у вигляді діяльності релігійних груп; 3) нарешті, оскільки йдеться про екстремістські ісламські групи, сам «релігійний фактор» набуває сенсу, пов'язаного з негативним впливом релігії на суспільне життя (релігія – джерело загрози).

Отже, релігійний фактор можна розуміти двояко: 1) у рамках прийняття парадигмального статусу релігії; 2) з позиції соціокультурного трактування природи релігійних явищ. У першому випадку релігійний чинник набуває історичного і цивілізаційного значення, у другому – соціального, політичного, культурного, психологічного тощо. Однак, незалежно від точки зору на змістовну сторону поняття «релігійний фактор», більшість дослідників сходяться в думці, що релігія виступає найважливішою ланкою соціокультурних зв'язків, які не тільки формують світоглядну матрицю, але й за допомогою цього сприяють виникненню соціальних відносин, які в кінцевому рахунку визначають основи стабільності суспільства.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку

Таким чином, на підставі проведеного дослідження можна надати наступне визначення «релігійного фактору у правовій доктрині» – це термін, що означає вплив релігії як соціального інституту на формування та існування правової доктрини певної держави. У свою чергу, слід зауважити, що вплив релігійного фактору можна розкривати з двох позицій: з позитивної, тобто в аспекті формування етичних, моральних та інших соціальних підвалин формування правової доктрини, та у негативній, тобто в аспекті застосування релігійного фактору як чинника небезпеки з відповідною реакцією в цій площині з боку правової доктрини. Також вплив релігійного фактору на правову доктрину можна розрізнити на безпосередній, який стосується країн релігійно-правової системи, а також опосередкований – для

країн не релігійно-правової системи.

Література

1. Семеніхін І.В. Правова доктрина: поняття та особливості / І.В. Семеніхін [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://dSPACE.nulau.edu.ua:8088/bitstream/123456789/2570/1/Semenikhin_127.pdf
2. Словарь терминов по теории государства и права / под ред. Н. И. Панова. – Харьков : Основа, 1997. – 180 с.
3. Нерсесянц, В. С. Общая теория государства и права / В. С. Нерсесянц. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 552 с.
4. Порівняльне правознавство (правові системи світу) : монографія / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Парлам. вид-во, 2008. – 488 с.
5. Гураленко, Н. А. Аксиологічний аспект різноджерельного права в Україні / Н. А. Гураленко // Наук. вісн. Чернівець. ун-ту. – 2007. – Вип. 385. – С. 17-22.
6. Васильев А. А. Правовая доктрина как источник права: Историко-теоретические вопросы: Автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. юрид. наук. Специальность 12.00.01. – Теория и история права и государства; История учений о праве и государстве / Антон Александрович Васильев. -Красноярск, 2007. – 28 с.
7. Васильев С.В. Правовая доктрина – джерело процесуального права [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2012/06/C.-V.-Васильев.pdf>
8. Сибирцева Ю.А. Религиозный фактор в трансформационном пространстве современного российского общества: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филос. наук, спец: 09.00.11 «Социальная философия» / Юлия Александровна Сибирцева. – Архангельск, 2005. – 22 с.
9. Шерис А. В. Религиозный фактор и общество. Социокультурная природа религии / А. В. Шерис. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://beldumka.belta.by/isfiles/000167_413543.pdf
10. Большая советская энциклопедия. В 30 томах. Издание 3-е, испр., перераб., расшир. и доп. – М.: Советская Энциклопедия, 1969 – 1978 г. 18960 с.

АНОТАЦІЯ

Представлена стаття присвячена аналізу особливостей релігійного фактору з наданням його визначення та місця у правовій доктрині, окресленням шляхів удосконалення концептуального підґрунтя у цій сфері й розробки методологічних підвалин його застосування у правотворчій практиці. У підсумку зроблено висновок, що вплив релігійного фактору можна розкривати з двох позицій: з позитивної, тобто в аспекті формування етичних, моральних та інших соціальних підвалин формування правової доктрини, та у негативній, тобто в аспекті застосування релігійного фактору як чинника небезпеки з відповідною реакцією в цій площині з боку правової доктрини. Також вплив релігійного фактору на правову доктрину можна розрізнити на безпосередній, який стосується країн релігійно-правової системи, а також опосередкований - для країн не релігійно-правової системи.

11. Объяснение 25 000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык, с означением их корней / Сост. А.Д. Михельсон. – М., 1865.

12. Чудинов, А.Н. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка / А.Н. Чудинов. – М., 1910.

13. Комлев, Н.Г. Словарь иностранных слов / Н.Г. Комлев. – М., 2006. – 672 с.

14. Оксфордский толковый словарь по психологии / Под ред. А. Ребера. – М., 2002.

SUMMARY

The presented paper analyzes the features of the religious factor with an analysis of its definition and place in legal doctrine, describing ways to improve the conceptual frameworks in this area and the development of methodological developments in the application of its law-making practice. As a result, it was concluded that the influence of the religious factor can be expanded from two perspectives: the positive, that is, in terms of the formation of ethical, moral and other social foundations of formation of legal doctrine, and in the negative, that is, in terms of the use of the religious factor as a hazard to the corresponding reaction in this plane by the legal doctrine. The influence of the religious factor in the legal doctrine can be distinguished on the immediate, which applies to countries religious and legal system, as well as indirect - for countries not religious-legal system.

– 1200 с.

15. Носков, Ю.Г. Религиозный фактор в системе угроз национальной безопасности / Ю.Г. Носков. – М.: ВУ, 2002. – 123 с.

16. Религиозный фактор в палестино-израильском конфликте. [Электронный ресурс] / И.Д. Звягельская. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=2432>. – Дата доступа: 26.02.2010.

17. Кулаков В.В. Религиозный фактор и национальная безопасность России (на материалах Южного Федерального округа): автореф. дис. ... канд. филос. наук, спец.: 09.00.13 «Философия и история религии, философская антропология, философия культуры» / В.В. Кулаков. – М., 2006. – 24 с.